

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2023, 20: 9-47

Lügavî ve Bağlamsal Yönleriyle Kur'ân'da 'Te'vil' Kavramı

Recep Orhan ÖZEL

Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Amasya University, Faculty of Theology,

Department of Tafsir

Amasya, Turkey

orhan.ozel@amasya.edu.tr

orcid.org/0000-0001-8094-2337

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 23 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı/ Issue: 20 **Sayfa /Page:** 9-47

Atıf / Cite as: Özel, Recep Orhan. "Lügavî ve Bağlamsal Yönleriyle Kur'ân'da 'Te'vil' Kavramı [The Concept of 'Te'vil' in the Qur'an with Its Linguistic and Contextual Aspects]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 20 (June 2023): 9-47

<https://doi.org/10.18498/amailad.1265295>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

The Concept of 'Te'vil' in the Qur'an with Its Linguistic and Contextual Aspects

Abstract

Ta'wil is one of the basic concepts that has gained terminological meanings in almost all Islamic sciences. In the history of tafsir, the word ta'wil has been the subject of legitimacy debates in the context of the interpretation of the divine word. The discussions in question have evolved into an understanding that ta'wil is used synonymously with tafsir, although some conditions are met. It has preserved this meaning, which it gained in the eyes of the commentators, until today. The word ta'wil etymologically means to compile, collect, correct something, as well as to bring it back to its origin, to return it. However, the definition of "taking the word to one of its possible meanings" was mostly shaped in the period after the Qur'an. Ta'vil is a concept that is mentioned seventeen times in the Qur'an in various places and contexts. While the word is sometimes used alone, it is often used as a noun phrase. When used alone, the concept is used in the sense of "end, result". In this way, it is understood that the word preserves its root meaning almost completely. The word came in the form of "dream interpretation" in one of the places where it is used as a noun phrase. The interpretation of dreams is a very special treat, even a miracle, given to Ya'qub (a.s) and Yusuf (a.s) by Allah. Because while some dreams are clear, others can be complex and woven with symbols. In the second case, "interpretation of the dream" means taking the dream to its counterpart in reality and in real life. In this case, "ta'wil" may be the most appropriate expression for the transaction that will resolve the closure in question and determine what it means in real life. Since this process also means to inform about the future, it will need revelation in order to be ta'wil, not interpretation. This situation manifests itself clearly in the examples of Yusuf's dream, the prisoners' dream, and the king's dream, as found in the chapter of Yusuf.

With another phrase, the word ta'wil is mentioned in the story of Moses (a.s)-Khidr (a.s). In this parable, the concept is used to mean the truth and inner face of extraordinary events such as the ship's piercing, the murder of the child and the construction of a free wall. In each of these three interesting cases, Moses objected to Khidr and finally Khidr told him the truth and insight of the events that Moses could not bear, that is, he informed him of their interpretation.

The place where the word ta'wil is most discussed in the tafsir books is the seventh verse of the Surah Al Imran. The concepts of "muhkam" and "mutashabih" mentioned here have been subject to many interpretations. However, in our

opinion, most of these interpretations are open to discussion as they are put forward independently of the reason for the revelation of the verse. According to the reason for the descent of the verse, a large delegation from Najran Christians came to Medina and defended the belief in the Trinity, and they also used some verses of the Qur'an to support their belief. Accordingly, the Christians of Najran exploited some Qur'anic expressions describing Jesus as "the word of God" and "a spirit from Him" and claimed that the Qur'an also predicts the Trinity. However, the Qur'an came to correct an idolatrous society, and while emphasizing the belief in tawhid from beginning to end, it vehemently rejected all forms of polytheism. Here, in our opinion, these verses, which deal with the oneness of Allah very clearly, are described as "muhkam" and reveal the indisputable most basic principle of the Qur'an.

On the other hand, mutashabih verses are the verses that are related to Allah and may be drawn in directions that are contrary to the most basic argument of the Qur'an when the muhkam verses are not taken into account. Because even though these verses are not meaningful, they are closed to us in terms of truth and nature, and they are beyond the limits of our knowledge. Despite everything, it is not correct to present some verses as evidence for corrupt beliefs while there are hundreds of plausible verses. Then, the existence of some mutashabih verses whose meaning is unknown should be mentioned, not verses whose meaning is unknown. Otherwise, it will not be possible to make sense of the divine explanations that the Qur'an has come to be understood. In some phrases where the concept of ta'wil is used, it is used in relation to worldly and otherworldly punishments. In these verses, it is mentioned that ta'wil will one day come, that is, the realization of the torment promised to the unbelievers, in a sense, passing through the warning stage and reaching reality. According to what we understand from the Qur'an, the relationship and certainty of the concept of ta'wil with revelation is much more evident.

After all these determinations, we can say that interpretation is a more assertive and powerful concept than tafsir. In this situation, the interpretation of tafsir to the prophet was referred to the ijtihad of the commentators. Therefore, the legitimacy of ta'wil has always been discussed.

As a result, it has been seen that the word ta'wil somehow preserves its relationship with the lexical meaning in the Qur'an, but it is not used in the sense of "tafsir" in the later understandings. Later assumptions about ta'wil are closely related to their historical conjunctures.

Keywords: Tafsir, Te'vil, Âl İmrân, Muhkam, Mutashabih.

Lügavî ve Bağlamsal Yönleriyle Kur'ân'da 'Te'vil' Kavramı

Öz

Te'vil, hemen bütün İslami ilimlerde ıstılâhî (terimsel) anlamlar kazanmış temel kavramlardan birisidir. Tefsir tarihinde te'vil lafzı ilahi kelamın yorumu bağlamında meşruiyet tartışmalarına konu olmuştur. Söz konusu tartışmalar bazı şartlara uyulmakla beraber te'vilin tefsirle eş anlamlı olarak kullanılması yönünde bir anlayışa evrilmiştir. Günümüze gelinceye kadar da müfessirler nezdinde kazandıği bu anlamı muhafaza etmiştir. Te'vil kelimesi etimolojik olarak bir şeyi derlemek, toplamak, düzeltmek gibi anlamlar yanında aslına çevirmek, döndürmek şeklinde anlamlara gelmektedir. Şu var ki "Lafzı muhtemel manalardan birine hamletmek" şeklinde yapılan tanım daha çok nüzul dönemi sonrasında şekillenmiştir. Te'vil, Kur'ân'da çeşitli yer ve bağlamalarda on yedi defa zikredilen bir kavramdır. Kelime bazen tek başına geçerken çoğu kere de isim tamlaması halinde gelmiştir. Tek başına geçtiğinde kavram "âkabet, sonuç" anlamlarında kullanılmıştır. Bu şekilde kelimenin kök anlamını hemen hemen tamamıyla koruduğu anlaşılmaktadır. Kelime, izâfet terkibi halinde geçtiği yerlerden birinde "rüya te'vili" şeklinde gelmiştir. Rüyaların te'vili Ya'kûb (a.s) ile Yûsuf'a (a.s) Allah tarafından verilen çok özel bir ikrâm hatta mucizedir. Zira kimi rüyalar açık seçikken kimisi karmaşık ve sembollerle örülü olabilmektedir. İkinci durumda "rüyanın te'vili" rüyayı hakikatte ve gerçek hayattaki karşılığına götürme anlamı taşımaktadır. Bu durumda söz konusu kapalılığı çözümlenecek, gerçekte ne ifade ettiğini tayin edecek işlem için en uygun ifade "te'vil" olabilir. Bu işlem aynı zamanda bir tür gaybtan haber verme anlamı da taşıdığından yorum değil de te'vil olabilmesi için vahye ihtiyaç duyacaktır. Bu durum Yûsuf Sûresinde yer aldığı üzere gerek Yûsuf'un rüyası gerek mahkûmların rüyası ve gerekse kralın rüyası örneklerinde de açıkça kendini göstermektedir. Bir başka terkiplerle te'vil kelimesi Mûsâ-Hızır kıssasında geçmektedir. Bu kıssada kavram gemiyi delme, çocuğun katli ve ücretsiz duvar inşası gibi sıra dışı olayların hakîkati ve iç yüzü anlamında kullanılmıştır. Birbirinden ilginç her üç durumda da Mûsâ (a.s) Hızır'a (a.s) itiraz etmiş ve son olarak Hızır (a.s) Mûsâ'nın sabredemediği olayların aslını ve iç yüzünü kendisine söylemiş yani te'vilini haber vermiştir. Tefsir kitaplarında te'vil kelimesinin en çok tartışıldığı yer Âl-i İmrân Sûresi'nin yedinci âyet-i kerimesidir. Söz konusu âyette geçen "muhkem" ve müteşâbih" kavramları birçok yoruma konu olmuştur. Ancak bu yorumların çoğu, âyetinin niş nedeninden bağımsız bir şekilde ileri sürüldüğü için tartışmaya açıktır. İlgili âyetin niş nedenine göre Necrân Hıristiyanlarından kalabalık bir heyet Medîne'ye gelerek teslis

inancını savunmuşlar ve ayrıca bazı Kur'ân âyetlerini de bu inançlarını desteklemek üzere kullanmışlardır. Buna göre Necrân Hıristiyanları Hz. İsa'yı "Allah'ın kelimesi" ve "O'ndan bir ruh" olarak niteleyen âyetleri istismar etmişler ve Kur'ân'ın da teslisi öngördüğünü iddia etmişlerdir. Halbuki Kur'ân putperest bir toplumu düzeltmek üzere gelmiş, baştan sona sürekli tevhit inancını konu ederken şirkin her türlüsünü de şiddetle reddetmiştir. İşte bize göre Allah'ın birliğini son derece açık ve net bir şekilde ele alan bu âyetler "muhkem" olarak nitelenir ve Kur'ân'ın tartışmasız en temel ilkesini ortaya koymaktadır. Buna karşılık müteşâbih âyetler ise Allah'la ilgili olan ve Kur'ân'ın en temel savına aykırı yönere çekilme ihtimali olabilen âyetlerdir. Bu âyetler anlamca olmasa da hakikat ve mahiyet itibarıyla bize kapalı, bilgi sınırlarımızı aşan âyetlerdir. Her şeye rağmen yüzlerce muhkem âyet varken bazı âyetleri bozuk inançlara kanıt olarak sunmak doğru değildir. Şu halde anlamı bilinmeyen âyetlerden değil hakikati bilinmeyen bazı müteşâbih âyetlerin varlığından bahsedilmelidir. Aksi halde Kur'ân'ın anlaşılacak için geldiğine dair ilahi açıklamaları anlamlandırmak mümkün olmayacaktır. Te'vil kavramı geçtiği bazı izâfet terkiplerinde ise dünyevî ve uhrevî cezalarla ilgili olarak kullanılmıştır. Söz konusu âyetlerde te'vilin bir gün geleceğinden bahsedilmiş yani kâfirlere önceden va'd edilen azabın gerçekleşmesi, bir anlamda uyarı aşamasından geçip gerçekliğe varması kastedilmiştir. Bütün bu tespitlerden sonra bize göre tevilin, tefsire göre daha iddialı ve daha güçlü bir kavram olduğu söylenebilir. Tevilin vahiyle ilişkisi ve kesinliği çok daha belirgindir. Hal böyleyken tefsir peygambere tevil ise müfessirlerin içtihadına hamledilmiştir. Dolayısıyla sürekli tevilin meşruiyeti tartışılmıştır. Sonuç olarak te'vil kelimesinin Kur'ân'da lügat anlamıyla ilişkisini bir şekilde koruduğu ancak sonradan oluşan anlayışlar üzere "tefsir" anlamında kullanılmadığı görülmüştür. Te'ville ilgili sonradan oluşan kabuller kendi tarihsel konjonktürleri ile yakından alakalıdır.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, Tevil, Âl-i İmrân, Muhkem, Müteşâbih.

Giriş

Kelimeler ve kelimelerle vücut bulan diller insanların biyolojik süreçlerine benzer bir süreçten geçerler. Nasıl ki insanlar belli bir coğrafyada doğarlar, büyürler ve nihayet ölürlerse kelimeler ve kavramlar da aynı kaderi yaşarlar. Çünkü kelime ve kavramları üretme ve onları kullanma yetisine sahip olan yine insanoğludur. Bu genel geçer durum sebebiyledir ki, geçmişte kullanılan pek çok kavram zaman içerisinde bir

takım anlam değişmelerine uğramıştır. Kavramsal analiz ve tahliller de aslında kelimelerin doğasında gerçekleşen gelişim ve değişimlerin izini süren, kavramların vücut bulduğu ve değişime uğradığı sosyo-kültürel ortamı tespiti ilişkin yöntem kullanırlar.

Te'vil kavramı da Kur'ân'ın değişik yerlerinde geçmekle beraber tedvin döneminden itibaren tefsir literatürünün en temel ıstılâhlarından biri haline gelmiştir. Buna karşın te'vil kelimesinin Hz. Peygamber (a.s), sahabe hatta tâbiîn dönemlerinde sonraki tanımlarda ifade edildiği şekliyle Kur'ân tefsiri için kullanıldığını söylemek zordur.¹ Hz. Peygamber (a.s) elçi sıfatıyla Kur'ân'ı tebliğ ve tebyîn vazifesi ifa ettiğinden O'nun (a.s) açıklamalarını muhtemel vecihlerden birini tercih mesabesinde değerlendirmek isabetli olmayacaktır. Bu bağlamda serdedilen nadir örneklerden biri Hz. Peygamberin (a.s) Tercümânü'l-Kurân Abdullah b. Abbas için yaptığı duadır. Rivâyete göre Hz. Peygamber (a.s) İbn Abbas için "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve te'vili öğret" şeklinde dua etmiştir. Kaynaklar bu duayı İbn Abbas'ın tefsirde kesbettiği üstün yeteneğin sebebi olarak görürken "te'vil" kelimesini de tefsirle eş anlamda değerlendirmiş olmaktadır. Ancak hadîsin sebep-i vürûduna bakıldığında te'vil kavramı daha farklı bir ihtimali çağrıştırmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber (a.s) ihtiyaç gidermeye girdiğinde ilgili mahalde taharet suyunun hazır edildiğini görmüştür. Peygamberimiz suyu hazır edenin kim olduğunu sorduğunda İbn Abbas'ın adı zikredilince kendisine mezkûr şekilde dua etmiştir. Bu durumda hadîste geçen te'vil kavramının sebep-i vürûd açısından tefsir anlamında kullanıldığı yaklaşımının yoruma açık olduğu görülmektedir. Zira bu rivayette te'vil kavramı tefsirden daha çok ferâset ve öngörü anlamına karşılık gelmektedir. Yine dua ifadesi Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim (öl. 261/875) rivayetlerinde "Ona te'vili öğret" kısmı bulunmadan "Allah'ım onu dinde fakih kıl" şeklinde geçmektedir.²

¹ Ahmed Abdulgaffâr, *en-Nassu'l-Kur'ânî beyne't-tefsîr ve't-te'vil* (Beirut: Dâru'n-nah-zatî'l-arabiyye, 1451), 87.

² Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu Buhârî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Vuzû", 11, 143; Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Fedâilü's-sahâbe", 30.

Öte yandan tedvin döneminin ilk eserleri için müellifler tefsîr, meânî, mecâz gibi başlıkları öne çıkarmaktadır.³ Bu durum en azından hicrî üçüncü yüzyıl başlarında te'vil kavramının sonraki müfessirler nezdinde olduğu gibi revaçta olmadığını göstermektedir. Üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren te'vil kavramının özellikle eser başlıklarını belirleyen temel kavramlardan biri haline geldiği gözlemlenmektedir. Hadis ve tefsire dair eser veren İbn Kuteybe (öl. 276/889) bu eserlerini tefsir yerine te'vil lafzını tercih ederek isimlendirmiştir. Müellif "*Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*" adlı kitabında te'vil lafzını birbiriyle zâhiren teâruz eden hadislerin arasını telif etme anlamında kullanmıştır. Bundan önce kaleme aldığı "*Te'vilü Müşkilü'l-Kur'ân*" adlı eserinde ise kıraat, belâgat, garîbu'l-Kur'ân, teâruz ve tenâkuz vehmi, lahn iddiaları etrafında oluşan ya da oluşturulan işkâlleri konu almış ve bunları çözümleme işlemlerinin hepsini birden te'vil olarak adlandırmıştır.⁴ Daha sonra hicrî dördüncü yüzyılın önde gelen müfessirlerinden Taberî (öl. 310/923) ve Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) te'vil kavramına "*Câmi'u'l-beyân an Te'vili'l-Kur'ân*" ve "*Te'vilâtü ehli's-sünne*" adlarıyla te'lif ettikleri tefsirlerin başlıklarına yer vermişler hatta Taberî çok açık ve net bir şekilde bütün âyetlerin tefsiri için bu kavramı tercih etmiştir. Yani Taberî te'vil kavramını rivayet veya dirayet için olsun kendinden önceki tüm tefsir mirası için kullanmıştır. Bunun yanında müellif eserinin mukaddimesinde te'vil kavramını irdelerken üçlü bir tasnifte bulunur. Buna göre Kur'ân-ı Kerîm'de kıyâmet saati, sûra üfleme gibi sadece Allah'ın te'vilini bildiği, ahkâma taalluk eden ve te'vilini Allah Resulünün bildiği ve başka hiçbir beşere söz söyleme imkânı olmayan âyetler bulunmaktadır. Bu ikisinin dışında bir de Kur'ân'ın nazil olduğu dil olan Arapça'yı bilenlerin te'vilini bildiği âyetler vardır. Taberî reyle tefsiri yasaklayan rivâyetlerin Allah ve Resulünün yetkisi dahilinde olan ilk iki kısma mahsus olduğunu beyan eder.⁵ Böylece bu ikisinin

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, haz. Yûsuf Ali Tavîl (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2010), 52-54.

⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, Neşr: Ahmed Sakr (b.y: el-Mektebetü'l-ilmîyye, ts.)

⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul-beyân an te'vili'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye), 1/56-58

kapsamına girmeyen hususlarda reye dayalı tefsirin mümkün olduğunu beyan eder. Taberî'nin tüm bu izahlarında te'vil ve tefsir kavramsal olarak aynı düzlemde kullanılırken te'vil kavramını kendi içinde kategorik bir ayrıma tabi tutmak suretiyle gelenekte gündeme getirilen tefsirin meşrûiyeti sorununu da aşmaya çalışmaktadır.

Mâtürîdî tefsir ve te'vil kavramı arasında bir ayrıma giderek tefsirin nüzul ortamına tanık olan sahâbeye te'vilin ise fukahâyâ ait olduğunu beyan etmektedir. Buna göre tefsir Allah'ı şahit tutmak demek olur ki mak-sadın hakikatidir. O'nun için reyle tefsirde nebevî tehdit söz konusu olmuştur. Ama te'vilde böyle bir tehdit söz konusu değildir. Çünkü te'vilde Allah'ı şahit tutma ve "Allah'ın muradı böyledir" şeklinde bir iddia olmayıp ifadenin muhtemel vecihleri belirtilmektir. Tefsir için bir vecih, te'vil için ise birçok vecih söz konusudur.⁶ Mâtürîdî'nin bu tasnifi tartışmaya açık olmakla beraber yaklaşımını tefsir-te'vil tartışmaları ortamında te'vile meşrûiyet sağlama ve alan açma çabası olarak görmek mümkündür. Taberî ve Mâtürîdî akabinde gelen Zemahşerî (öl. 538/1144), Kadı Beyzâvî (öl. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Neseî (öl. 710/1310) gibi sonraki kuşak müfessirler de tefsir eserleri için te'vil kavramını kullanmıştır.

Hicrî ikinci asırdan itibaren başlayan tedvin döneminde pek çok Kur'ân kavramının oluşan ilmi disiplinler içinde bazı anlam kaymalarına uğradığı veya mezhebî eğilimler doğrultusunda anlaşıldığı bilinen bir husustur.⁷ Örneğin te'vil kelimesi bir usul kavramı olarak meâlen "Bir âyeti muhtemel manalarından birine hamletmektir."⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Bunun yanında ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarında tefsir ve te'vil kavramının tanımı, şartları yanında bu ikisi arasındaki farklar üzerine pek çok söz söylenmiştir.⁹ Te'vil kavramı bu eserlerde daha çok tedvin dönemi sonrası kazandığı anlamıyla ele alınmıştır. Ancak böylesine önemli

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 1/349.

⁷ İzutsu, Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), s. 60.

⁸ Süyûtî, Celâleddîn, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmetü li'l-kitâb, 1974), 2/1189. Mâtürîdî'den itibaren çeşitli ilim erbâbı tarafından yapılan te'vil tanımları ve değerlendirmeleri için bkz. et-Tâhir Âmir, *et-Te'vil inde'l-müfessirîn mine's-selef* (Beyrut: Dâru'bnî Hazm, 2011), 58-66.

⁹ Mehmet Şaşa, *Kelâm'da Müteşâbihler -Haberî Sıfatlar Ekseninde Mukayeseli Bir İnceleme-* (Ankara: Sonçağ, 2022), 19.

bir kavramın Kur'ân bütünlüğü ekseninde kavramsal analizinin yapılmasının, metin içi ve metin dışı bağlamlarıyla ele alınarak özgün anlamının ortaya konulmasının gerekli olduğuna inanıyoruz. Bu çalışmada te'vil kavramı söz konusu boyutlarıyla ele alınacak ve tefsir literatüründeki bazı kritik meselelere de aynı perspektiften ışık tutulmaya çalışılacaktır.

1. Te'vil Kavramı ve Yakın Anamlı Kelimeler

1.1. Te'vil:

Te'vil, lügatte "evl" kökünden türetilmiş bir kelimedir. Bu kavramın etimolojik anlam çerçevesi dönmek, rücu etmek, cemetmek, ıslah etmek şeklinde ifade edilmektedir. *Tehzîbü'l-lüğâ* sahibi Ezherî (öl. 370/980) "te'vil" kavramının cemetme manası ile etimolojik ilişkisini kurarken "Bir şeyi cemettim, ıslah ettim" anlamına gelen "أَلت الشَّيْأ" örneğini vermektedir. Nitekim Araplar bu etimolojik anlamı korumak üzere "أَوَّلَ اللّٰهِ عَلَيْكَ أَمْرُكَ" (Allah işlerini bir araya getirsin) şeklinde dua ederler. Yine bir beddua ifadesi olmak üzere de "لَا أَوَّلَ اللّٰهِ عَلَيْكَ شَمْلُكَ" (İşlerin yolunda gitmesin/İki yakan bir araya gelmesin) şeklinde kullanılır. Yolunu kaybeden kimse için de Allah yitiğini sana geri versin, cemetsin" anlamında "أَوَّلَ اللّٰهِ عَلَيْكَ" denilir. İşte cemetme, düzeltme şeklindeki etimolojik alakalara binaen te'vil kelimesi de "Vâzih lafızlarla müşkil manaları cemetmektir"¹⁰ şeklinde tanımlanmıştır.

Te'vil kavramının kök anlamına dair diğer bir yaklaşıma göre de kelime dönmek, rücu etmek anlamına "evl" veya "meâl" mastarından neş'et etmektedir. Tefsir literatüründe kavramın etimolojik anlamı daha çok bununla ilişkilendirilmiştir. Buna göre tef'îl babına alındığında kelime "أَوَّلَ إِلَيْهِ الشَّيْءُ" örneğinde olduğu üzere bir şeyi geri döndürmek, çevirmek anlamına gelmektedir. Bu manayı ifade etmek üzere dilde "طَبَّخْتُ النَّبِيذَ" (Nebizi üçte bir yahut dörtte bir oranına çekilinceye kadar pişirdim) denilmektedir. Hadîs-i şerîfte de "مَنْ صَامَ الدَّهْرَ فَلَا صَامَ وَلَا آلَ" (Kim dehir orucu tutarsa gerçekte ne oruç tutmuştur ne de hayra dönmüştür) denilmektedir.¹¹ Yine süt kesildiğinde "أَلَّ اللَّبَنُ", kişi

¹⁰ Muhammed b. A8hmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğâ*, thk. Abdüsselâm Hârûn ve diğerkleri (Mısır: ed-Dâru'l-Misriyye, 1964), 15/329.

¹¹ Muhammed b. Mükrim b. Ali, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru sâdir, 1414), 11/32.

zayıfladığında “آلِ جِسْمِ الرَّجُلِ” ve hükmü sahibine döndürme anlamında “أَوَّلَ الْحَكْمِ إِلَىٰ أَهْلِهِ” denilmektedir.¹²

Râğib el-İsfahânî (öl. 5. yy. başları) de “te'vil” kavramını “asla dönmek” anlamına gelen “evl” mastarıyla ilişkilendirir. Dönülen yeri de “mev'il” olarak nitelemektedir.¹³ Bu yaklaşıma göre de “te'vil” kavramı aslen bir şeyi geri çevirme, döndürme anlamına gelmektedir.

Bütün bu örneklerden hareketle te'vil kelimesinin “evl” kökünden geldiği anlaşılmakta ve etimolojik anlam çerçevesinde bir şeyi derlemek, toplamak, düzeltmek gibi anlamlar yanında aslına çevirmek, döndürmek şeklinde manalar tezâhür etmektedir.

1.2. Tefsîr: Tefsir kelimesi “fesr” kökünden gelen tef'il vezninde mastardır. “Fesr” sözlükte bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak, üzeri örtülü bir şeyi açmak gibi manalara gelmektedir.¹⁴ Tefsîr kelimesi Kur'ân'da sadece bir yerde geçmektedir. İlgili âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا

“Hem onlar sana karşı herhangi bir mesel ile gelmezler ki, Biz sana (ona karşılık) gerçeği ve en güzel açıklamayı getirmiş olmayalım”¹⁵

Bilindiği üzere Mekke müşrikleri peygamberimizi yalanlamışlar aynı zamanda da O'na bazı temsiller getirerek bir takım haksız yakıştırmalarda bulunmuşlardı. Peygamberin bir melek değil de beşer olması,¹⁶ kendisinden akla hayale gelmeyecek harikulade olayların sadır olması,¹⁷ Kur'ân'ın bir bütün halinde değil de parça parça nazil olması¹⁸ gibi bazı hususlar vahye itiraz makamında sürekli müşriklerin diline dolanmıştır. Tabi ki onların bu haksız ve yersiz itirazları Kur'ân'da reddedilmiş, yaptıkları yakıştırmalar da makul bir şekilde çürütülmüştür. Anlaşılan o ki âyet-i kerîmedeki tefsîr kelimesi Kur'ân'ın müşriklerin söz

¹² Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Mu'cemu makâyisü'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, b.y: Dâru'l-fikr, 1979, 1/159-160.

¹³ Râğib el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnan Dâvûdî (Beirut: Dâru'l-kalem, 1997), 99.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/369.

¹⁵ el-Furkân 25/33.

¹⁶ eş-Şu'arâ 26/154.

¹⁷ el-İsrâ 17/91.

¹⁸ el-Furkân 25/32.

konusu talep ve iddialarına karşı yaptığı, ortaya attıkları şüphe bulutlarını ortadan kaldıran makul izah ve açıklamalar için kullanılmıştır. Buna göre peygamberin vahyi tebyîn etmesi kavli ya da fiili sünnetle müşkili beyân, mücmeli tafsil etmesi demektir.¹⁹

1.3. Tebyîn: Bir şeyi bir delâlet ya da başka bir şeyden hareketle açığa çıkarmak, keşfetmek manasına gelen beyan kökünden tef'îl vezninde izah etmek, vuzûha kavuşturmak anlamlarına gelmektedir.²⁰ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır:

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ

"Kendilerine indirileni insanlara açıklaman için zikri sana indirdik..."²¹

İlahi vahyin bir peygamber eşliğinde gönderilmesi insanlık tarihi kadar eskiye gider. Elbette resul-kitap birlikteliğinin pek çok hikmeti vardır. Bunlardan birisi de ilâhî beyanların resullerin şahsında ete kemiğe bürünerek insanlar için müşahhas örnek veya model haline gelmesi ve açıklanmasıdır. İşte Kur'ân'da peygamberimize bu görev verilmiş O da (a.s) Kur'ân'ın ilk müfessiri olarak risaleti süresince Kitab'ın genel ilkelelerini açıklama, müphem ve mücmel hususlarını vuzuha kavuşturma gibi vazifelerini layıkıyla yerine getirmiştir.

1.4. Tafsîl: Aralarında bir açıklık oluncaya kadar iki şeyden birini diğerinden ayırmak anlamına gelen "fasl" kökünden yine tef'îl vezninde bir kelimedir. Nitekim dilde "Fasaltü's-şâte" denir ki "Koyunu parçalara böldüm" anlamına gelir. Bu manada söz ve fiil için de "fasl" kelimesi kullanılabilmektedir.²²

Kur'ân-ı Kerîm'in değişik yerlerinde bu kelime tef'îl vezninde kullanılmaktadır. Özellikle âyetlerin bilen, düşünen, akleden bir kavim için tafsîl edildiği vurgulanan bir husustur.²³ Bununla yirmi üç yıllık bir

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *Câmi'u'l-ahkâm*, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhîm Etfayyîş (Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1964), 10/109; Ebu'l-fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1999), 4/574.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/67.

²¹ en-Nahl 16/44.

²² İsfahânî, *Müfredât*, 638.

²³ el-En'âm 6/97; Tevbe 9/11; er-Rûm 30/28.

süreçte muhatapların anlayışlarını takviye etmek için ayetlerin fasıl fasıl, aralıklı aralıklı nüzulüne işaret edilmiş olması da muhtemeldir.

2. Kur'ân'da Te'vil Kavramı

Te'vil kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de on yedi yerde geçmektedir. İki yerde "تَأْوِيلًا" şeklinde yalın halde gelmiştir. Yine kavram üç yerde ehâdîs kelimesine izafetle "تَأْوِيلُ الْأَحَادِيثِ"²⁴ şeklinde, bir yerde "rüyâ" ve "ahlâm" kelimelerine izafetle "تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ"²⁵ ve "تَأْوِيلُ الْأَخْلَامِ"²⁶ şeklinde, Yûsuf sûresi 36, 37 ve 45. âyetlerde yine rüyâ te'viline delâlet etmek üzere "تَأْوِيلُهُ"²⁷ şeklinde, iki yerde ise "تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا" ifadesine izafetle "تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا"²⁸ şeklinde gelmiştir. Bunların dışında Âl-i İmrân sûresi ve A'râf sûresinde iki yerde ve Yûnus Sûresinde bir yerde "hû" zamirine izafetle Kur'ân'a işaret etmek üzere "تَأْوِيلُهُ" şeklinde gelmiştir. Buna göre kavramın gerek yalın halde kullanımı ve gerekse izâfetli şekillerini ve siyak-sibak çerçevesinde taşıdığı anlamları şu şekilde tasnif etmemiz mümkündür:

2.1. Akıbet ve Sonuç Anlamı

Te'vil kavramı Kur'ân'ın iki yerinde "تَأْوِيلًا" şeklinde herhangi bir terkip halinde olmaksızın kullanılmıştır. İlgili iki âyet-i kerîmenin birincisinde inananlar önce Allah'a, peygambere ve ulû'l-emre itaate davet edilmiş, aralarında anlaşmazlık olması durumunda meseleyi Allah'a ve peygambere götürmeleri istenmiştir. Hemen ardından da "ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا"²⁹ buyrulmuştur. Bu âyet-i kerîmede te'vil, işin sonucu, âkıbeti, nihâî noktası anlamında kullanılmıştır. Buna göre tartışmalı ve çekişmeli konularda söylem ve davranışlara yanlı, kişisel ve duygusal bakış açıları hâkim olabilir. Herkes kendi haklılığında ısrar eder karşı tarafı haksız ve yanlış bulursa sulh ve çözümü bulmak zorlaşacak hatta muhtemel ki tartışma daha da büyüyecektir. Ama Allah ve Resûlünün hükmüne götürülürse kişisel çıkar ve menfaatler geri plana çekileceğinden imanın bir gereği olarak onların gösterdiği hak ve hakikate rıza gösterilecektir.³⁰ Allah ve

²⁴ Yûsuf 12/6, 21, 101.

²⁵ Yûsuf 12/100.

²⁶ Yûsuf 12/44.

²⁷ Yûsuf 12/36, 37, 45.

²⁸ el-Kehf 18/78, 82.

²⁹ en-Nisâ 4/59.

³⁰ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tefsîr* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1407), 2/665.

Resûlünün tartışmasız otoritesine razı olununca da arada ülfet ve muhabbet oluşacak, tefrikanın önüne geçilecek ve böylece mesele asıl varması gereken yere varacak; sonuç ve âkıbet daha hayırlı ve daha güzel olacaktır.³¹

Bir diğer âyet-i kerîmede kelime farklı bir bağlamda yine aynı anlamda kullanılmıştır. Âyet-i kerîmede ölçü ve tartının dosdoğru yapılması istenmekte ve aynı ifade ile “ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا”³² buyrulurak sonucun ve âkıbetinin bu şekilde daha hayırlı olacağı belirtilmektedir. Binaenaleyh tartı ve ölçü dosdoğru yapılırsa bunun faydası yine insanlara dönecektir.³³

Bu iki âyet-i kerîmede yalın halde kullanılan “te’vil” kelimesinin kök anlamını hemen hemen tamamıyla koruduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ilgili emirlere itaat edildiği takdirde işin dönüp varacağı nihai nokta ancak hayır olacak, faydası yine bunlara riâyet edenlere dönecektir. Aksi halde inananlar arasında anlaşmazlık, düzensizlik, karmaşa meydana gelecektir.

2.2. Rüya te’vili

Kelimenin Kur’ân-ı Kerîm’de özellikle Yûsuf (a.s) kıssasının anlatıldığı bölümde “تَأْوِيلَ رُؤْيَايَ-تَأْوِيلَ الْأَحْلَامِ-تَأْوِيلَ الْأَحَادِيثِ” izâfetlerinin kullanıldığını görmekteyiz. İlgili terkipleri siyak-sibak ilişkileri açısından ele almak istiyoruz.

2.2.a. Yûsuf’un rüyası ve te’vili

Kıssanın hemen başında anlatıldığına göre Yusuf (a.s) henüz çocukken rüyasında on bir yıldızın, Güneş ve Ay’ın kendisine secde ettiğini görünce bunu babası Yakub’a (a.s) anlatmış babası da Yûsuf’a (a.s) rüyasını kardeşlerine anlatmamasını tembih ederek şu ifadeyi kullanmıştır:

وَكَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُؤْتِيكَ نِعْمَةً عَلَيْهِ

³¹ Taberî, *Câmi’ul-beyân*, 8/506; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/524; Ebû Muhammed b. Abdullah Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru’t-türâsî’l-Arabî, 1420), 10/119; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsî’l-Arabî, 1418), 2/280.

³² el-İsrâ 7/35.

³³ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 3/455.

“İşte böyle Rabbin seni seçecek, rüyaları te'vil etmeyi öğretecek ve nime-tini senin üzerinde tamam erdirecek...”³⁴

Bu âyet-i kerîmede “يُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ” ifadesi dikkat çekmektedir. Terkip aynı sûrenin 21. âyet-i kerîmesinde “وَلْيُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ” şeklinde ve 101.âyet-i kerîmesinde de “رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ” şeklinde yer almıştır.

Müfessirlerin çoğunun beyanına göre “الأحاديث” kelimesi “حديث” kelimesinin çoğuludur. Yine çoğunluğa göre “الأحاديث” kelimesinden maksat insanın uykusunda gördüğü rüyalarıdır. Çünkü bunlar ya nefsin ve şeytanın ya da meleğin sözleridir. Bununla beraber tefsirlerde yer verilen yorumlarda bu kavramla önceki ilahi kitaplarda peygamberlerle ilgili anlatılan hususlar yahut manası kapalı ifadeler şeklindeki ihtimallere de değinilmiştir.³⁵ Bir başka izaha göre ise “الأحاديث” kelimesi olay, vak'a (hâdis) anlamına gelen “hadîs” kelimesinin çoğuludur. Bu durumda mezkûr ihtimaller çerçevesinde “تأويل الأحاديث” terkihi için rüyaların te'vili, önceki kitaplarda yer alan müteşâbihâtın te'vili ve bir tür firâset kabiliyeti anlamında hâdiselerin akîbetini öngörme gibi anlamlar kazanmaktadır.³⁶

Kanaatimizce bu terkibe “Önceki kitaplarda yer alan müteşâbih hususları bilme” anlamı vermek zorlama bir yorum olarak gözükmektedir. Bu mananın daha çok Âl-i İmrân suresinde sözü edilen müteşâbih kavramı etrafında oluşan tartışmalardan mülhem gündeme getirildiği anlaşılmaktadır. Siyak-sibak açısından da bu manayı destekleyici bir karine ya da delil bulunmamaktadır. Terkihi bir tür öngörü ve firâset yeteneği ile açıklamak mümkün olsa da Yûsuf kıssasında bu meâlde özel durumlardan bahsedilmemektedir.

Bizce de bu yorumlar içerisinde “rüya te'vili” şeklinde verilen anlam tercihe en şayan olanıdır. Gerek kıssada birkaç defa yer alan rüya olgusu ve bunların Yûsuf (a.s) tarafından vakıya mutâbık şekilde beyan edilmesi ve siyâk-sibâk ilişkisi bu manayı daha çok teyit etmektedir.

³⁴ Yûsuf 12/6.

³⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Saîd el-Lihâm (b.y: y.y, ts.) 236; Ebû İshak İbrahîm b. es-Serî ez-Zeccâc, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beirut: Âlemü'l-kütüb, 1998), 3/92; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/560; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/444.

³⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 6/209; Ebulleys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerikandî (b.y.: y.y, ts.), 2/ 179; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 18/420.

Terkibe "rüya tabiri" denilmesinin sebebi rüyanın kapalı yönlerinin açıklığa kavuşturulması, rüyada görülen olayların akıbetini bilme, rüyada görülenlerin nihayetinde aslına rücu etmesi şeklinde izah edilebilir. Hakîm Tirmizî'nin "rüyadaki sembollerden hareketle levh-i mahfuzda takdir edilenin gerçek hayattaki benzerlerine döndürme" şeklindeki yaklaşımı rüyâ ve te'vil ilişkisini isabetli bir şekilde ortaya koymaktadır.³⁷ Nitekim Kur'ân, kıssanın sonuna doğru anne-babası ve kardeşleri Yûsuf'un yanına vardıklarında olanları şu şekilde anlatır:

وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا

"Ebeveynini taht üzerine çıkardı, hepsi onun önünde eğildiler. Bunun üzerine Yûsuf dedi ki: "İşte bu durum daha önce gördüğüm rüyanın te'vilidir. Şüphesiz yok ki Rabbim o rüyayı gerçekleştirmiş oldu."³⁸

Bazı müfessirler rüyâ ile vukûu arasında geçen yıllar için birtakım sayılar vermektedir. Ancak bu süreyi kesin olarak tayin etmek mümkün değildir. Ancak Yûsuf'un (a.s) söz konusu rüyayı henüz çocukken gördüğü, kardeşlerinin Mısır'da ilk karşılaşmalarında Yûsuf'u tanıyamadıkları, son olarak anne-babaları ile buluştuklarında ise devlet idare edebilecek bir yaşta olduğu düşünülürse rüya ile bu rüyanın tahakkuk ettiği zaman dilimi arasında uzun yıllar geçtiği anlaşılabilmektedir. Yûsuf (a.s) sözünde geçen "هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ" ifadesinin yıllar önce gördüğü ve babasına anlattığı rüya olduğu âşikârdır. Böylece rüyasında kendisine secde eden güneş ay ve on bir yıldızdan maksadın anne-babası ve kardeşleri olduğu fiilen anlaşılmıştır.

Ancak burada dikkat çekmemiz gereken başkaca hususlar da vardır. Buna göre Allah'ın bir peygamber olarak Ya'kub'a (a.s) rüyaları gerçeğe uygun yorumlama gücünü verdiğini görmekteyiz. Çünkü Yûsuf'un (a.s) daha çocukken gördüğü söz konusu rüya üzerine Allah'ın onu seçtiğini, rüyaları te'vil etmeyi ona öğreteceğini söylemişti. Baba Yakûb (a.s) Allah'ın özel bir ikramı üzere rüyanın te'vilini bilmiş ve buna binaen de oğluna kardeşleriyle ilgili bazı uyarılar yapmıştı. Anlaşıyor ki rüyayı te'vil meselesi alelâde bir yetenekten öte hem baba Yakub'a (a.s) hem de

³⁷ Süleyman Kaya, Vücûh ve Nezâir Kitapları Bağlamında Kur'an'da Te'vil Kavramı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 4, s. 4, 2015, 939.

³⁸ Yûsuf 12/100.

oğul Yûsuf'a (a.s) fevkalâde bir ikram yani mucize olmaktadır. Nitekim anne-baba ve kardeşlerinin yıllar sonra onun önünde eğildiklerinde Yûsuf'un (a.s) bu durumu daha önce rüyasında gördüğü kendisine secde eden güneş, ay ve yıldızlarla ilişkilendirmesi bizlere "rüya te'vili"nin sıradan bir yorumlama ameliyesi değil de gerçeğe ve fiiliyattaki tahakkukuna uygun bir izah işlemi olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamda "rüya te'vili" terkindeki te'vil kelimesinin kök anlamıyla güçlü bağını koruduğunu zira rüyayı te'vil etmenin onun hakikatte ve asıldaki karşılığı neyse ona irca etme anlamını taşıdığı görülebilmektedir. Yûsuf suresinin üç yerinde geçen "تَأْوِيلَ الْأَحَادِيثِ" ve yine aynı surede kıssanın sonuna doğru geçen "تَأْوِيلَ رُؤْيَايَ" ifadelerinde niçin te'vil kavramının kullanıldığı dikkat çekicidir. Bazı rüyalar açık seçik olabileceken bazıları da gizemli, rumuzlu ve kapalı yönler taşıyabilir. Dolayısıyla normal şartlarda zihne çokça ihtimal doğabilir hatta üzerine fikir yürütmek mümkün olmayacak derecede müşkül de olabilir. Nitekim Mâtürîdî rüyaları önce maksadın kolaylıkla anlaşıldığı açık ve net rüyalar ve açık olmayan müphem rüyalar şeklinde ikiye ayırmaktadır.³⁹ Bu durumda söz konusu kapalılığı çözümlenecek, gerçekte ne ifade ettiğini tayin edecek ameliye için en uygun ifade "te'vil" olabilir. Bu işlem aynı zamanda bir tür gaybtan haber verme anlamı da taşıdığından yorum değil de te'vil olabilmesi için vahye ihtiyaç duyacaktır.

2.2.b. Mahkûmların Rüyası ve Te'vili

Kur'ân'ın sadece bir yerinde anlatılan Yûsuf kıssasında Yûsuf (a.s) ve rüya ilişkisine dair daha başka ve ilginç örnekler de söz konusudur. İlgili âyet-i kerîmelerde belirtildiğine göre Yûsuf (a.s) üzerine atılı bir iftira sebebiyle zindana düştüğünde yanında iki genç daha bulunmaktadır. Bu gençlerden birisi rüyasında şarap sıktığını diğeri ise başında ekmek taşıdığı ve ondan kuşların yediğini gördüğünü belirterek kendisinden bu rüyaları te'vil etmesini isterler. Yûsuf'tan (a.s) taleplerini "بِنِعْمَا بِنَاوِيلِهِ" şeklinde dile getirirler. Yûsuf (a.s) bu talep üzerine kendilerine şunu ifade eder:

قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَأُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ذَلِكَمَا بِمَا عَلَّمَنِي رَبِّي

"Siz e yiyeceğiniz ögün gelmeden önce ben onun te'vilini muhakkak size haber vereceğim. Bu bana Rabbimin öğrettiği işlerdendir."⁴⁰

³⁹ Mâtürîdî, *Tevîlâtü ehli's-sünne*, 6/246.

⁴⁰ Yûsuf 12/37.

Bu âyet-i kerîmede görüldüğü üzere Yûsuf (a.s) onlara hemen cevap vermemiştir de kısa bir mühlet sonra ilgili rüyaların te'vilini haber vereceğini taahhüt etmiştir. Bu bekleme süresi bir düşünme süresi olmaktan daha çok vahiy beklentisine binaen olsa gerektir. Bazı müfessirler buradaki te'vili getirilecek yemeğin türünün ne olduğunun önceden haber verilmesine hamletseler de kıssanın akışı bu yorumu desteklememektedir.⁴¹ Âyette geçen “ذَلِكُمْ بِمَا عَلَّمَنِي رَبِّي” kaydı bunu ortaya koyduğu gibi rüya te'vilinin beşerî bir çaba ve tahsilden daha çok vahye dayalı gerçekleştiğini teyit eder niteliktedir. Nitekim Yûsuf'un (a.s) “Hapis arkadaşlarım”⁴² diye hitap ettiği gençler mezkûr rüyalarına akıl erdirememiş olmalı ki meselenin aslını kendisinden öğrenmek istemişlerdir.

Yûsuf (a.s) daha sonra rüyasında şarap sıkının aynı işine devam edeceğini dolayısıyla hapisten çıkacağını diğerinin ise asılacağını ve anlaşıldığı kadarıyla vahşi kuşlar tarafından başının yeneceğini bildirerek rüyaların te'vilini haber verir. Şüphesiz bu izahlar sıradan bir rüya tabiri ya da yorumu değil, mucize eserdir.⁴³ Nitekim Yûsuf'un rüyaları te'viline binaen o sırada nebi olduğu istihraç edilmiştir ki diyalog arasında tebliğ ve irşâd vazifesi de icrâ etmiştir.⁴⁴ Ayetlerin açıkça beyan ettiği söz konusu te'vil işinin Allah'ın Yûsuf'a (a.s) öğrettiği bir keyfiyet olduğu dolayısıyla kesbî bir maharet değil de vehbî bir marifet olduğu düşünülürse onun gibi peygamber bir şahsiyetin rüyanın hakikatte neye delâlet ettiğini açıklamasına “te'vil” denilmesi gayet anlamlıdır. Çünkü beşer içinde ancak bir peygamber rüyayı aslına ve tahakkuk şekline uygun katiyette izah edilebilir. Bu bir “rüya yorumu” değil vahye istinad ederek kesin olarak asıl delaletini yani te'vilini göstermektir. Sözlerinin sonunda yer alan “Sormuş olduğunuz konuda hüküm işte böyle kesilmiştir”⁴⁵ ifadesi

⁴¹ Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *Hadîsü'l-Kur'ân ani't-tefsîr ve't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2018), 137.

⁴² Yûsuf 12/39.

⁴³ Salâh Abdulfettâh el-Hâlidî, *Hadîsü'l-Kur'ân ani't-tefsîr ve't-te'vîl*, 141.

⁴⁴ Yûsuf 12/38-40.

⁴⁵ Yûsuf 12/41.

de bildirim vahye dayandığını destekler.⁴⁶ Buna göre herhangi bir insan rüya yorumlayabilir ancak peygamber olmadığı için "te'vil" edemez. Her zaman hata ve yanılma payı vardır.

2.2.c. Kralın Rüyası ve Te'vili

Yûsuf (a.s) kıssasında geçen rüya ve te'vil temaları öncekilerle sınırlı değildir. Bu başlık altında vereceğimiz son örnek de kralın gördüğü yine oldukça müşkil bir rüya ile ilgilidir. Buna göre kral rüyasında yedi cılız ineğin yedi semiz ineği yediğini ve ayrıca da yedi yeşil başakla yedi de kuru başak görmüştür. Bu sıra dışı bir rüyasını ileri gelenlerine açarak şöyle der:

يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي رُؤْيَايَ إِن كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ

"Ey ileri gelenler! Siz rüya tabir ediyorsanız, benim bu rüyamı açıklayınız."⁴⁷

Kralın ileri gelenlerine müracaatı söz konusu rüyanın etkisinde kaldığını ve zihninde endişe ve istifhâma yol açtığını göstermektedir. Onlar ise kendisine "أَضْعَاثُ أَخْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَخْلَامِ بِعَالَمِينَ"⁴⁸ İfadede geçen "أَضْعَاثُ" terkihi için her ne kadar önde gelen bazı müfessirler asılsız, anlamsız, te'vili olmayan yalan ve batıl rüyalar anlamı verseler de bunların dışında te'vil edilemeyecek derecede kapalı, karışık ve zor rüyalar şeklinde anlamlar verilmiştir.⁴⁹ Bazı müfessirler ise "Rüyâ Allah'tan, hulm şeytandandır"⁵⁰ şeklinde mervî hadise binâen hulm/ç.ahlâm ile rüyâ kelimeleri arasında fark gözetmişler ve ahlâmı bâtil rüyalara "rüyâ"yı ise hak rüyalara hamletmişlerdir.⁵¹ Ancak her iki kavram arasını tefrîk edilmesi lügavî olmaktan daha çok rahmânî ve şeytânî olanı aynı isimle anmanın kerih görülmesi hasebiyledir.⁵² Kanaatimizce terkip mezkûr rüyanın batıl ve anlamsız rüya olmaktan daha çok karmaşık ve kapalı rüya türünden olduğuna delalet etmektedir. "ضغث" kelimesinin çoğulu olan "أَضْعَاثُ"

⁴⁶ Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 6/245; Şihâbeddîn Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, thk. Ali Abdu'l-Bârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415), 6/437.

⁴⁷ Yûsuf 12/43

⁴⁸ Yûsuf 12/44.

⁴⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/392.

⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, "Ta'bîr", 3.

⁵¹ İbn Atıyye, 3/248.

⁵² Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 6/641.

kelimesi muhtelif şekillerde otlardan derilmiş bir demet anlamına gelmektedir. Nitekim Eyyûb (a.s) kıssasında kelime “خذ بيدك ضعناً”⁵³ şeklinde bu anlamda geçmektedir. Kişi bir demet ot kopardığında yaş-kuru, büyük-küçük ayırt edilmeden karışık şekilde eline gelmesi gibi kralın rüyası da akla karışık ve dolayısıyla kapalı gelmiş olmaktadır. Nitekim âyet sonunda gelen “وَمَا تَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَخْلَامِ بِعَالَمِينَ” ifadesi de bu kapalılığının bir ikrarı olarak görülmelidir. Aksi halde son kısım “Biz batıl rüyaların te'vilini bilmeyiz” şeklinde olacaktır ki bu muhatap için müfid bir mana olmayacaktır. Sonra kralın bu rüyasının Yûsuf'a ulaşılması ve hapisten çıkarılması için özellikle vesile kılındığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Nitekim bu diyalogların arasına hapisten kurtulan genç girer ve bunun “te'vil”ini haber edeceğini söyler ve zindana Yûsuf'un yanına gider. Eğer manasız batıl rüya olarak görülseydi o kişi Yûsuf'a gitmez ya da Yûsuf bunu te'vile değer bulmazdı. Bu da gösteriyor ki ileri gelenler rüyanın te'vilinin olmadığını değil de te'vilinden âciz olduklarını bildirmişlerdir.⁵⁵ Gerçekten çoğu kere rüyalar ve en azından, Yûsuf'un, kralın ve Yûsuf'un hapiste beraber olduğu kişilerin gördüğü rüyalar öyle bir çırpıda anlaşılacak rüyalar değildirler. Yani bu rüyaların gerçek anlamını tayin etmede veya ne anlama geldiği konusunda kesin bir fikir ortaya koymak mümkün değildir. Yûsuf'un “te'vil”inden anlaşılacağı üzere rüyada geçen yedi inek yedi yıla, semiz olanları verim ve bolluğa, zayıf olmaları ise söz konusu yılların kurak ve kıtlık içinde geçecek olmasına işaret etmektedir.⁵⁶

Nitekim rüya tabircilerine kralın rüyası karışık gelmiş ve bu yüzden rüyayı anlamlandıramamışlardır. Binaenaleyh sıradan bir kişinin bu rüyalar üzerine yorum yapması gerçekte gaybı taşlamadan öte gitmeyecektir. Bu durum peygamberlere bahşedilen mucizelerin kendi dönemlerinde meşhur olguların fevkine çıkması kabilinden sayılabilir. Nitekim Eski Mısır'a dair tarihi buluntular arasında rüyâ tabirlerine ilişkin

⁵³ es-Sa'd 38/44.

⁵⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid ibn abdi'l-maksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 3/43.

⁵⁵ Kurtubî, *Câmi' u'l-ahkâm*, 9/200.

⁵⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 6/246.

kaideleri içeren bazı parşömenlere rastlanmıştır.⁵⁷ Yûsuf'a böyle bir mucizenin verilmesi mahpusların ve kralın örneğinde olduğu üzere o dönemde rüyalar etrafında şâî bir anlayış olduğunu göstermektedir. Bu durum Firavun ve ileri gelenlerinin Hz. Mûsâ'nın asâ mucizesi karşısında yetersiz ve âciz kalmasına benzemektedir. Rüyayı te'vil konusu da birçok örnekte görüleceği üzere Yûsuf'un bir mucizesidir ve Yûsuf (a.s) bu mucize sayesinde ileri gelenlere temayüz etmiştir.

Burada kralın rüyasının yorumunu istediği kişilerden te'vilini değil de tabirini istemesi dikkatimizi çekmektedir. Rüyâ tabiri (عبارة الرؤيا), "عبر النهر" ifadesindeki bir yakadan diğer yakaya geçme anlamına gelir. Rüya tabir eden kimse de sanki rüyadan hareketle rüyanın hakiki anlamına varmaktadır.⁵⁸ Oysaki Kur'ân Hz. Yûsuf ve rüya ilişkisi bağlamında ubûr/ta'bîr kavramı yerine özellikle te'vil kavramını kullanmış görünmektedir. Tabire yorum anlamı verilebilir ancak te'viline yorum demek icap eder. Bu durum peygamber olmayan kimselerin gerçeğe uygun bir rüya yorumunda bulunma konumunda olamayacaklarını işareti olarak görülebilir.

3. Gizemli Olayların Te'vili

Bu terkip de iki defa olmak üzere Kehf sûresinde geçmektedir. İkisi de Hz. Mûsâ'nın (a.s) müşahede ettiği birbirinden ilginç ve gizemli üç ayrı hadise üzerine Hızır tarafından söylenmiştir. Buna göre Hz. Mûsâ (a.s) yanında hizmetlisi ile beraber yorucu bir yolculuğun⁵⁹ ardından aradıkları kişiyi bulurlar.⁶⁰ Âyetlerden anladığımıza göre bu kişi Hz. Mûsâ gibi bir peygamberin ilminden istifade etmek istediği, insanın havsalasının alamayacağı birtakım işler yaptığı ve bu yüzden Mûsâ (a.s)'ın yaptıklarına sabredemeyeceği bir kişidir.⁶¹ Bir sürelik beraberliklerinde yaşanan üç ilginç olayla ilgili olarak ortaya koydukları söz ve davranışlarda aralarında ihtilaf zuhur etmiştir. Hızır (a.s) Hz. Mûsâ'nın, yaptıklarına itiraz edeceğini bilmiş ve künhüne vâkıf olmadığı tasarrufları nedeniyle

⁵⁷ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984), 12/281.

⁵⁸ Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru'l-Menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, 1995), 12/262.

⁵⁹ el-Kehf 18/62.

⁶⁰ el-Kehf 18/65.

⁶¹ el-Kehf 18/ 66-68.

sabredemeyip kendisine karşı gelebileceğine işaret etmiştir.⁶² Ancak Mûsa'nın bu yöndeki taahhüdüne binaen yolculukları başlamıştır.⁶³

Şu var ki birliklilik sözleşildiği gibi devam etmemiş ve Hz. Mûsâ (a.s) henüz müşahede ettiği ilk olayda itiraz etmiştir. Hz. Mûsâ'nın itiraz ettiği hususlardan ilki bindikleri sağlam bir gemiye Hızır tarafından hasar verilmesidir.⁶⁴ Hızır (a.s) itiraz gelince sözleşmelerini hatırlatmış ve ancak Mûsâ (a.s) özür dilemesiyle beraberlik bir süre daha sürmüştür.⁶⁵

İkinci olarak Hızır (a.s) karşılaştıkları bir çocuğu öldürmüş ve Hz. Mûsâ masum bir cana kıydığı gerekçesiyle buna daha da güçlü bir şekilde itiraz etmiştir.⁶⁶

Üçüncü olarak da bir köye varırlar. Köy halkı kendilerine misafirperver davranmaz; istedikleri halde kendilerine yemek de vermezler. Hal böyleyken Hızır (a.s) yıkılmak üzere olan bir duvarı el emeğiyle düzeltir ancak ihtiyaç duydukları halde ücret talep etmemiştir.⁶⁷ Hz. Mûsâ bu son işinde de ona muhalefet edince bu, birlikliliklerinin sonu olmuş ve tam burada Hızır (a.s) şu ifadeyi kullanmıştır:

قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَنِي وَبَيْنَكَ سَائِبُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا

"İşte bu aramızdaki ayrılık vaktidir. Sana o sabredemediğin şeylerin te'vilini haber vereceğim."⁶⁸

Haber verdiği "te'vil"e göre gemiyi delmesi; arkalarından gemiyi gasp edecek kişilere karşı gemiyi kusurlu yaparak gaspa değmez göstermek ve böylece gemide çalışan gariban kimselerin yegâne geçim kaynaklarını korumaktır.⁶⁹ Çocuğu öldürmesi; ana-babası mümin olan bu çocuğun ilerde hayırsız bir evlat olarak onları küfre sürüklemesine engel olmaktadır.⁷⁰ Yaptığı duvar işçiliğine mukabil ücret almaması ise; duvar

⁶² el-Kehf 18/67-68.

⁶³ el-Kehf 18/69-70.

⁶⁴ el-Kehf 18/71.

⁶⁵ el-Kehf 18/72-73.

⁶⁶ el-Kehf 18/74.

⁶⁷ el-Kehf 18/77.

⁶⁸ el-Kehf 18/78.

⁶⁹ el-Kehf 18/79.

⁷⁰ el-Kehf 18/80.

altında henüz bülüğa ermemiş iki yetim çocuğa ait olan hazinenin onların bülüğa ermelerine ve hazineyi kendileri çıkarıncaya dek başkalarının keşfine engel olmaktır.⁷¹ Bu izahlarının ardından Hızır (a.s) son sözünü söyler:

رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا

“Heş bunlar Rabbinden bir rahmet olarak yapılmıştır. Ve ben bunu kendi aklımdan yapmadım. İşte bunlar senin sabredemediğin şeylerin te'vilidir.”⁷²

Hız. Mûsâ'nın (a.s) karşısındaki kişinin kimliği ve adı konusunda tefsirlerimizde değişik yorumlar olmakla beraber Kur'ân âdeti olduğu üzere bununla ilgili bizlere bir detay vermemekte hatta söz konusu kişiyi “kullarımızdan bir kul” olarak tavsif etmektedir. Bununla beraber bazı hadîs-i şerîflerde adının “Hızır” olduğu ifade edilmiştir.⁷³ Ayetler baştan sona siyak-sibak ilişkisi çerçevesinde değerlendirildiğinde buradaki te'vil kelimesinin olayların iç yüzü, aslı, hakikati gibi anlamlara geldiği yine açıkça anlaşılmaktadır. Zira söz konusu kişinin özellikle ilk iki fiili beşerî düzlemde düşünüldüğünde her kesin yapabileceği fiiller babından olmayıp, hem gayba taalluk etmekte ve hem de dinin hükümlerinde gözetdiği mal ve can maslahatıyla çelişen niteliktedirler. Bir başka ifadeyle bu fiiller ilk bakışta, zahiren kolaylıkla anlaşılacak şeyler değildir. Hız. Mûsâ bile muhtemelen Allah'ın izniyle karşılaştığı bu kişinin yaptıklarına sabredememiş her seferinde hayretini gizleyemeyerek sorgulama ihtiyacı duymuştur.

Mûsâ'nın buluşmak için uzun yollar yürüdüğü bu yolculuğun nasıl ve hangi gerekçeye binaen başladığını bilemiyoruz. Ancak bu karşılaşmanın tesadüf eseri olmadığı, Mûsâ'nın ön bilgisine göre bilerek gerçekleştiği de açıktır. Mûsâ (a.s) tıpkı Hız. İbrâhim'in ölüye hayat vermeyi tecrübe etmek istemesi gibi Allah'ın gayba taalluk eden bilgisini müşahede etmek istemiş olabilir. Ya da beşerî bilginin sınırları gösterilmek istenmiş olabilir.

Kanaatimizce “رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي”⁷⁴ ve “رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي”⁷⁵ ifadelerinden hareketle Allah'ın vahyine göre hareket eden Hızır'ın (a.s)

⁷¹ el-Kehf 18/82.

⁷² el-Kehf 18/82.

⁷³ Buhârî, *Sahîh*, “İlim”, 16.

⁷⁴ el-Kef 18/65.

⁷⁵ el-Kehf 18/82.

söz konusu fiillerin iç yüzünü izah sadedinde te'vil kelimesini kullanması da yine kelimenin lügat anlamıyla uyum içindedir. Gayba taalluk eden bu fiilleri ancak onun gibi ilahi iradenin vahiyle izin verdiği istisnai bir şahsiyet yapabilir ve yine bunları da ancak kendisi "te'vil" edebilir, yani içyüzünü ve asıl sebebini ortaya koyabilir. Nitekim Mûsâ'nın (a.s) itirazları da zâhire göre değerlendirme yapmış olmasından yani işin iç yüzünü bilemeyişinden ileri gelmektedir. Bu sebeptendir ki söz konusu Hızır'ın (a.s) ilahi direktife göre hareket eden bir nebî olduğu görüşü de dillendirilmiştir.⁷⁶

4. Müteşâbih âyetlerin te'vili

Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm bazı ayetlerini muhkem ve bir kısmını ise müteşâbih şekilde tavsîf edilmektedir. Te'vil kavramı etrafında en çok tartışma da müteşâbih âyetler ve te'vili üzerine olmuştur. Bununla ilgili olarak Âl-i İmrân suresi yedinci âyetinde Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرَى مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

*"Sana kitabı indiren O'dur. Kitabın bir kısım ayetleri muhkemdir ve bunlar kitabın esasıdır. Diğer bir kısmı ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar fitne çıkarmayı ve onların te'vilini arzularak kitabın müteşâbih olanlarının ardına düşerler. Onların te'vilini Allah'tan başkası bilemez. İlimde derinlik sahibi olanlar ise derler ki: Biz kitabın müteşâbihine de iman ettik. Hepsi de Allah katındandır. Bunu ancak basiretli kimseler iyice anlar."*⁷⁷

Görüldüğü üzere bu âyet-i kerîmede Allah (c.c) Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısım âyetlerine "muhkem" derken aynı zamanda bunları "kitabın esası" olarak nitelemektedir. Diğer bir kısım âyetleri "müteşâbih" şeklinde vasfederken de kalplerinde sapma ve kayma olanların fitne

⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 7/216; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed es-Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-husân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavvız-âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, h. 1418) 3/539.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/7.

çıkarmak kastıyla bu tür âyetlerin "te'vil"inin peşine düştüğünü ve bu âyetlerin "te'vil"inin de yalnızca Allah tarafından bilindiğini ifade etmektedir.

Tefsir kaynaklarında muhkem ve müteşâbih ile ne kastedildiği ve buna bağlı olarak da te'vil kavramından ne anlaşılması gerektiğine dair pek çok izah yer almıştır. Muhkem âyetler için genellikle helal-haram, emir-nehîy, ferâiz, hudûd gibi amele taalluk eden âyetler gösterilmiştir.⁷⁸ Bunun yanında nâsîh âyetler,⁷⁹ tek manaya muhtemil olanlar,⁸⁰ hakîkî anlama sahip ifadeler,⁸¹ mücmellikten ve farklı manaya gelmekten korunmuş olanlar⁸² da muhkem kategorisinde gösterilmiştir. Buna karşılık hurûf-ı mukattaa harfleri,⁸³ ba's zamanı,⁸⁴ lafzen benzeşen mana yönünden farklılaşan âyetler,⁸⁵ zâhiren çelişir gibi ama aslen öyle olmayan âyetler,⁸⁶ manası bilinmeyen ve sadece Allah'ın bildiği âyetler,⁸⁷ mücmellikten ve zâhire muhalefetten dolayı manası açık olmayan ve farklı anlamlara muhtemil âyetler,⁸⁸ kıyâmet saati ve bazı kıyâmet alâmetleri⁸⁹ de müteşâbih kapsamında zikredilen hususlardandır.

Şu bir gerçek ki, söz konusu âyet-i kerîmede her ne kadar muhkem-müteşâbih kavramları kullanılsa da nelerin muhkem nelerin müteşâbih kapsamına dâhil olduğu belirtilmemektedir. Âyet nazmında hem ilgili âyetlere hem de bu âyetleri istismar edenlere dair açık ifade ve detayların bulunmaması yorumların tarih içinde çeşitlilik kazanmasında önemli bir faktör olmuştur. Bu durum meseleye yaklaşırken âyetin nazmı ile beraber nüzul ortamından hareket edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Zira âyetteki zâhir isimlerin yerine kullanılan ve ism-i mevsul ve zamirlerle ifade edilen müphem ifadeler o sırada konuyla ilgili bazı somut olayların

⁷⁸ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/190; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/174.

⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/176.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/16

⁸¹ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/194.

⁸² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 2/6.

⁸³ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/190.

⁸⁴ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/378.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/173.

⁸⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/338.

⁸⁷ Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/294.

⁸⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/6.

⁸⁹ Kurtubî, *Câmi'u'l-ahkâm*, 4/10.

cereyan ettiğini ve âyetlerin de bunlara bir cevap niteliği olarak geldiğini göstermektedir.

Şunu ifade etmek gerekir ki “te’vil” kavramı her halükârda bir tür işkâlin varlığına işaret etmektedir. Rû’yaların te’vili, gizemli olayların te’vili örneklerinde bu işkâl barizdir. Bu nedenle öncelikle âyette “tefsir” yerine “te’vil” kelimesinin kullanılma sebebi üzerine düşünmek gerekir. Çünkü müteşâbih kavramı ile ilişkilendirilebilecek en uygun kavram yine te’vil kelimesidir. Lügat yönünden müteşâbih kavramı kapalıya delâlet eden müşkül bir duruma işaret etmektedir. Teşâbüh kelimesinde, karışıklık ve benzeşme nedeniyle hakîkatin tayininde, ifadeyi asıl merciine götürmekte güçlük olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma en uygun kelime tefsir değil te’vil kelimesidir.

Âyet-i kerîmedeki vakfın yerine göre “tevîl”in sadece Allah veya hem Allah hem de ilimde derinleşenler tarafından bilineceği şeklinde iki yaklaşım söz konusudur. İlim de derinleşen kimselerin de müteşâbihi bilebileceği kanaatinde olanlar konuyu ilgili âyetlerin anlamını bilme üzerinden ele aldıklarından vakfı “والراسخون في العلم” üzerinde gerçekleştirerek cümleyi “وما يعلم تأويله إلا الله” ifadesine atfetmişlerdir. Ayrıca Kur’ân’ın anlaşılabilir için geldiği, ilim adamlarının methedildiği, câhillerle aynı düzlemde olamayacakları gibi akli gerekçelerle âyetin tilâvetiyle ilgili durumlarını teyit etme gayretinde olmuşlardır.⁹⁰ Ancak Kur’ân’da geçen önceki örneklerden hareketle kavramın işin aslı ve hakikati gibi manalara delâleti ve müşkül durumlar için kullanıldığı düşünülürken insanların bu âyetlerin te’vilini yani hakîkate karşılığının neye tekâbül ettiğini bilmesi mümkün görünmemektedir. İstisna edatı “illâ” ile müstesnâ kılınan Allah’a bu konuda paydaş olabilecek bir varlık düşünemiyoruz. Bu durumu “ما يُمسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ”⁹² örneklerinde görüldüğü üzere Kur’ân diline hâkim üslubun bir tezahürü olarak değerlendiriyoruz. Dolayısıyla ilgili âyetlerin “te’vil”ini bilmenin sadece Allah’a özgü olduğunu düşünmek gerekmektedir. İlimde derinleşenlerin “Bunlara da iman ettik,

⁹⁰ Muhammed Hâdî Marife, *et-Te’vîl fi muhtelifi’l-mezâhib ve’l-ârâ* (Tahrân: Nigar, 2011), 21-23

⁹¹ İbrâhîm 14/9.

⁹² en-Nahl 16/79.

hepsi (muhkem-müteşâbih) Rabbimiz katındandır” demeleri bilme yetisinden daha çok bilginin sınırlarını ikrar ve itiraf etme durumuna benzetmektedir. Bu eksiklik hakikat ve mahiyete dayanır. Muhkem âyetler temel, asıl olarak alındığında ana istikamet her zaman bellidir. Bu yüzden muhkem âyetler müteşâbih âyetler üzerinden oluşturulacak istismar ve çarpıtmalara karşı koruma görevi görmektedir.

Bize göre literatürde müteşâbih kavramına dahil edilen hususların büyük çoğunluğu beşerî bilginin söz söyleme kudreti bulabileceği dolaşısıyla bahsi geçen “te'vil” ile ilişkilendirilemeyecek nitelikte görüşlerdir. Her ne kadar Kur'ân müteşâbih konusunda detay vermese de âyetlerin çoğunun nüzul dönemindeki olaylar üzerine nazil olduğu bilinmektedir. Âyetlerin mantûku bazen sebep-i nüzullere açıkça delâlet edebildiği gibi çoğu zaman da buna dair açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durumda sahâbeden bize gelen sahih bilgiler dikkate alınır. Bu kapsamda nüzûl döneminde Kur'ân âyetleri üzerinden polemik ve tartışma çıkarmak, âyetler etrafında şüpheler oluşturmak isteyenler olagelmıştır. Bu bazen müşrikler tarafından, bazen de ehl-i kitap denilen Yahudi ve Hristiyanlar tarafından dillendirilmiştir. Müşriklerin ortaya attığı tartışmalar daha çok Mekke döneminde zuhur etmiştir ve bunlar Mekki âyet ve sûrelere konu olmuştur. Eğer müteşâbih konusu müşriklerin taraf olduğu Mekke vasatında gündeme gelseydi en azından bu durum söz konusu âyet-i kerîmelere yansırı diye düşünüyoruz. Dolayısıyla müşriklerin dahil olduğu polemiklerin Medenî Âl-i İmrân sûresi ile ilişkilendirilmemesi isabetli olacaktır. Müffesirlerin icma ve ittifakıyla Âl-i İmrân sûresi Medenîdir.⁹³ Nüzul ortamından hareketle kalplerinde sapma olanlar, müteşâbih âyetlerin peşine düşenler ve te'vili üzerinden fitne çıkarmak isteyenlerin Yahûdiler ya da Hristiyanların olması ihtimal dahilindedir. Yahudilerin Kur'ân'da yer alan hurûf-ı mukattaa üzerinden ümmet-i Muhammed'e ömür biçtiklerine dair rivayetlere nazaran müteşâbihin hurûf-

⁹³ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs, 1423), 1/262; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/150; Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk., Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, 2002), 3/7; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Bağavî, *Meâlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk., Muhammed b. Abdullah en-Nemr, (Riyâd: Dâru Taybe, 1997), 2/5; Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (Riyâd: Dâru Taybe lî-neşr ve't-tevzî), 1999, 2/ 5; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/126.

ı mukattaa olduğu öne sürülmüştür. Bu yaklaşım bir tür gayptan haber verme anlamına gelen ebcet hesabı kullanılarak keyfi istihraçlara yol açacağından kabule şayan değildir.⁹⁴ Öte yandan Âl-i İmrân sûresinin ilk seksen küsur âyetinin Medîne'ye gelen Necrân Hıristiyanlarının Hz. Peygamberle Hz. İsa'nın ulûhiyeti üzerine bazı tartışmalara girmesi üzerine nâzil olduğu nakledilmektedir.⁹⁵ Âl-i İmrân suresinde Hz. İsa'nın doğumu, mucizeleri ve hatta ölümü üzerine âyetlerin yer alması ve İsa'nın babasız doğumunun Hz. Âdem'in babasız olduğu halde topraktan yaratılmasına benzediği vurgulandıktan sonra şöyle buyrulmaktadır:

*"Gerçek Rabbinden gelen bilgidir. Öyleyse şüphe duyanlardan olma. Sana gerçeğin bilgisi geldikten sonra kim senle tartışır da ki: "Gelin, oğullarımızı, oğullarımızı, kadınlarımızı, kadınlarımızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra lanetleşelim de, Allah'ın lanetinin yalancılara olmasını dileyelim. Şüphesiz ki İsa'nın gerçek kıssası budur. Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. Ve elbette Allah sonsuz güç ve hikmet sahibidir. Eğer yüz çevirirlerse de şüphesiz Allah bozguncuları çok iyi bilir"*⁹⁶

Şu halde Âl-i İmrân sûresinin sekizinci âyetinin Hıristiyanların gündeme getirdiği mezkûr tartışmalar etrafında mesaj verdiği daha makul görünmektedir. Nitekim bu rivâyetlerde kalabalık bir heyet halinde Medîne'ye geldiği belirtilen bu Hıristiyanlar teslis itikadını kendilerince savunmakla kalmamışlar, kimi Kur'ân âyetlerini de kendi bozuk itikatlarını desteklemek üzere kullanmak istemişlerdir. Buna göre Hıristiyan Necrân heyeti Hz. Peygamber'e (a.s) "İsa hakkında ne diyorsun?" şeklinde sorunca Peygamberimiz (a.s) "Allah'ın kulu ve resulüdür" cevabını verir. Bunun üzerine "Sen İsa, Allah'ın kelimesi ve Ondan bir ruhtur" diyor musun? diye sorarlar. Peygamberimiz buna evet deyince "Bu bize yeter" derler.⁹⁷ Hatta Necrân heyeti ileri gelenleri birçok âyette geçen

⁹⁴ et-Tâhir Âmir, *et-Te'vîl inde'l-müfessirîn mine's-selef*, 54.

⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/150; Bağavî, *Meâlimü't-tenzil*, 2/5; Cemâleddîn Ebü'l-ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, thk., Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-arabî, 1422), 1/250.

⁹⁶ Âl-i İmrân 3/60-63.

⁹⁷ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suûd: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1419), 2/596; Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî, thk., Yasir b. İbrahim-Ganîm

“emrettik, yaptık, yarattık” gibi çoğul ifadeleri de iddialarını desteklemek için kullanmışlardır.⁹⁸

Bu noktadan hareket edersek müteşâbih ve te'vil meselesinin Allah'ın sıfatları ile Hıristiyanların çarpıttıkları Hz. İsa'nın tabiatı ile ilgili telakkileri ile yakından ilgili olduğu düşünülebilir.⁹⁹ Şöyle ki Kur'ân'ın hemen her sayfasında tek ve müteâl Allah inancı etrafında saf bir tevhit akidesi işlediği düşünülürse eşi benzerinin, oğlu ya da kızının olmadığını vurgulayan âyetler muhkem ekseninde değerlendirilir.¹⁰⁰ Buna mukabil Kur'ân Hz. İsa'yı Allah'ın kelimesi ve ondan bir ruh olarak da tavsif etmiştir. Muhkem âyetler kitabın esası olduğuna göre bu âyet Necran heyetinin istismar ettiği üzere İsa'nın ulûhiyyet vasfını haiz olduğunun bir delili olamaz. Çünkü muhkem âyetler Allah ile kul arasında bir ittihat olamayacağını açıkça beyan etmiş ve nice âyet de teslis inancını reddetmiştir. Şimdi İsa'nın Allah'tan bir ruh olmasının hakikati, mahiyeti nedir? Bizce bu işin hakikat ve mahiyeti gaybî bir konu olup bilgisi Allah katındadır. Benzer ifadeyi Kur'ân Hz. Âdem'in yaratılması etrafında da “فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ”¹⁰¹ şeklinde kullanılmaktadır ki mahiyeti bizce meçhuldür. Fakat Allah'la beşer arasında bir ittihat ve hulûl olamayacağı da kitabın esası olan muhkem âyetlere göre kesindir. Nitekim yine Âli- İmrân Sûresi'nin “Şüphesiz ki İsa'nın durumu Âdem'in durumuna benzer. Allah Âdem'i topraktan yaratmış ve sonra ona “ol” deyince oluvermiştir. İşin hakikati Rabbinden gelmiş olup sakın şüphe edenlerden olmayasın. Sana İsa'nın bilgisi geldikten sonra artık kim seninle tartışırsa de ki: “Gelin biz çocuklarımızı, siz çocuklarınızı, biz kadınlarımızı siz kadınlarınızı kendimiz de dâhil olmak üzere çağırıp lanetleşelim ve Allah'ın lanetini yalancılar üzerine olmasını dileyelim.”¹⁰² âyetlerinde Hz. Âdem'in de babasız yaratıldığı ifade

b. Abbas b. Ganîm, (Riyâd: Dâru'l-vatan, 1997), 1/295; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhîr*, thk., Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1420), 2/5.

⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/150.

⁹⁹ Mustafa Öztürk, “Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usulü”nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimname XV*, 2008/2, 37.

¹⁰⁰ Takiyyüddîn Ahmed b. Teymiyye, *el-İklîl fi'l-müteşâbihî ve't-te'vîl*, Muhemmed eş-Şîmî Şehhâte (İskenderiyye: Dâru'l-iyân, ts.), 15.

¹⁰¹ el-Hicr, 15/29.

¹⁰² Âli- İmrân, 3/61.

edilerek bu konuda İsa'nın yalnız olmadığı binâenaleyh teslisin bir unsuru olamayacağı izah edilmektedir.

Âl-i İmrân sûresinin müfessirlerin ittifakıyla Medenî olması, seksen küsur âyetinin Nocrân Hristiyanlarının Medine'ye kadar gelip teslisi savunmaları, Hz. İsa'nın ulûhiyyetini iddia etmeleri ve Kur'ân'ın Hz. İsa ilgili bazı beyanlarını da iddialarına delil olarak sunmaları üzerine nazil olması muhkem-mütesâbihden muradın da bu tarihsel bağlamda anlamlar yüklendiğini güçlendirmektedir. Şu halde muhkem âyetlerden maksat saf ve katıksız tevhit inancını vurgulayan âyetlerdir. Mütesâbih âyetler ise sıfâtullahla irtibatlı olup hakikatının bizce meçhul olduğu âyetlerdir. Anlamca olmasa da hakikat ve mahiyet itibarıyla bize kapalı, bilgi sınırlarımızı aşan mütesâbih hususları çoğaltmak mümkündür. Özellikle Allah'a izâfe edilen arş, kürsî, cenb, ayn, vech, ruh, nefis gibi sıfâtullahta bu durum kendisini açık bir şekilde göstermektedir. Bunların peşine düşerek özellikle Hristiyanların ve bazı Yahudilerin yaptığı gibi peygamber de olsa bir beşere ulûhiyet izâfe etmek yahut bir şekilde teşbih ve teçsime gitmek mümkün değildir.

Şu halde mütesâbih konusu bir hakikat ve mahiyet meselesidir. Zira mezkûr kavramların varlığından vahiy yoluyla haberdar edilmiş olsak da bunlar ister havâs ister avâm için olsun müşâhede alanına girmediğinden mahiyet ve hakikatini idrakten âciz olduğumuzu itiraf etmek îcâb eder. Bu durum bir kişiye daha önce hiç görmediği bir varlığı haber etmeye benzer. Kişi bu haberleri ne kadar dinlerse dinlesin yine de o varlığa ilişkin zihninde müşahhas ve tam bir suret oluşmaması doğaldır. İşte bu yüzden entelektüel birikimi hangi düzeyde olursa olsun mümin bu âyetleri tasdik eder ancak hakikatini yani te'vilini Allah'a havâle eder. Dolayısıyla bu tür mütesâbihlerin te'vilini yalnızca Allah'ın bildiğini söylemek, bu kelimelerin delâlet ettiği asıl keyfiyeti ancak Allah bilir demektir. Binâen aleyh şunu belirtmek gerekir ki, bir ifadenin manasını anlamak ile onun keyfiyetine nüfuz etmek aynı şeyler olmasa gerektir. Bu sebeple Kur'ân'ın anlaşılacak için gönderildiği ilkesinden hareketle rüsh sahibi kimselerin de mütesâbihatı bileceği görüşü bizce pek isabetli görünmektedir. Çünkü muhkemâtın "kitabın esası" olması mütesâbihi muhkemâta hamletme yolunu açmaktan öte ilah tasavvurunu tevhit eksenini

dışına taşımamanın lüzumuna işaret etmektedir. Burada müteşâbihteki kapalılığın anlam yönünden daha çok mahiyet ve keyfiyet yönünden kapalılık olduğunu bir kez daha vurgulamak icâb eder. Öte yandan te'vili Allah'a ircâ ederken müteşâbih âyetleri beşer tarafından "anlamı bilinemeyen" âyetler olarak düşünmek de isabetli değildir. Hâlbuki anlamı bilinmeyen âyetlerden değil hakîkati bilinmeyen bazı âyetlerden bahsedilmelidir. Aksi halde durumu Kur'ân'ın "mübîn" bir kitap olduğu, anlaşılacak için geldiğine dair ilahi beyanlarla bağdaştırmak mümkün olmayacaktır.

5. Azap ve Va'îdin Te'vili

Te'vil kelimesinin kullanıldığı diğer bir biçim ise onun Kur'ân'ın inkârcılara vadettiği dünyevî cezanın veya uhrevî azap ve ahvâlin tahakkukuna delalet eder şekilde kullanılmasıdır. Buna örnek teşkil edecek iki âyet-i kerîme vardır. A'râf sûresi 53. âyet-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلًا رَبَّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شَفْعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلْ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ

"Onlar Kur'an'ın ancak te'vilinin gelmesini mi bekliyorlar? O'nun te'vilinin geleceği gün, önceden onu unutmuş olanlar şöyle diyecekler: "Meğer gerçekten de Rabbimizin elçileri hakkı getirmişler. Peki yok mu şimdi bizim için aracılar da bizlere aracılık etsinler yahut geri döndürülsek de o yaptıklarımızdan başkasını yapsak..."¹⁰³

Âyet-i kerîmede art arda gelen "te'vil" kelimeleri için tefsirlerde genel olarak kâfirlere va'd edilen ceza, azap, cehennem, kıyamet, ba's gibi anlamlar verilmiştir.¹⁰⁴ Bu anlamlar arasında bir tezat söz konusu olmayıp aynı durumun farklı şekillerde ifade edilmesinden ibarettir. Âyet-i kerîmeyi siyâk-sibâkın gösterdiği istikâmette değerlendirirsek tefsirlerde serdedilen söz konusu manaların hepsinin de mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Genel bir yaklaşımla te'vil kelimesinin burada iman etmeyenler için Kur'ân'ın yaptığı uhrevî va'dlerinin gerçekleşeceğine delâlet ettiği anlaşılmaktadır. Zira onun te'vilinin geldiği gün inanmayanların

¹⁰³ el-A'râf 7/53.

¹⁰⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî ve diğerleri (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 1/380; İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, s. 146; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/478; Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 4/438; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/109; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/63; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/425.

pişmanlıkları ve bu pişmanlık içindeki faydasız temennîlerde bulunacakları haber edilmektedir. Şu halde bu ayette geçen te'ville Kur'ân'ın küfredenler için yaptığı inzâr, tehdit ve vaîdlerin gerçekleşmesi, bir anlamda tehdit aşamasından geçip gerçekliğe varması kastedilmektedir.

Nebevî bazı hadîslerde de bu manayı teyit eden kullanımlar vardır. Sa'd b. Ebî Vakkas'ta rivâyet edildiğine göre Allah Resûlü (a.s) "De ki O Allah size üstünüzden yahut ayaklarınızın altından bir azap göndermeye kâdirdir"¹⁰⁵ âyeti ile ilgili olarak "أما إنها كائنة ولم يأت تأويلها" (Dikkat edin o olacaktır. Ancak henüz te'vili gelmemiştir.) buyurmuştur. Hadîs-i şerîfte "te'vîl" kavramı, vaad edilen azâbın gerçekleşmesi anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁶

Burada Kur'ân'ın va'd veya vaîdlerinin yalnızca uhrevî alana mahsus olmadığı bir kısım vaîdlerinin de dünyaya yönelik olduğunu ve dünyadayken bunların te'vilinin tahakkuk ettiğini de hatırlamakta fayda vardır. Zira Kur'ân-ı Kerîm kâfirleri bekleyen uhrevî âkîbetler yanında dünyevî cezalandırmalardan da bahsetmektedir. Nitekim Süddî'den gelen bir izahta bahsi geçen te'vil başta Bedir Gazvesi olmak üzere müşrikleri gelecekte bekleyen kötü âkîbetle ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁷

Yine bu anlamı teyit etmek üzere Yûnus Sûresi'nde şöyle buyrulmaktadır:

بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلْمِهِ وَلَمَّا يَا نَجْمٍ تَأْوِيلُهُ كَذَّابٌ كَذَّابٌ الَّذِينَ مِنَ الْقَبْلِهِمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ

"Aksine onlar bilgisine erişemedikleri şeyi yalanladılar ve henüz onun te'vili kendilerine gelmedi. Onlardan öncekiler de böyle yalanlamışlardı. Bak (maziye) o zâlimlerin sonu nasıl olmuş?"¹⁰⁸

Bu âyet-i kerîmede Hz. Peygamberin (a.s) risâletini inkâr edenlere karşı yine bir inzâr söz konusudur. Daha önce peygamberlerini yalanlayan ve helak edilen kavimlerin başlarına gelenler hatırlatılmaktadır. Bu nedenle âyette geçen "وَلَمَّا يَا نَجْمٍ تَأْوِيلُهُ" ibaresi içine ahirete müteallik âkîbetler olduğu kadar Allah'ın dilemesine bağlı olarak muhtemel dünyevi

¹⁰⁵ el-En'âm 6/65.

¹⁰⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Tefsîru'l-Kur'ân", 6.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/479.

¹⁰⁸ Yûnus 10/39.

cezalarla hakikat düzeyinde yüzleşmeleri kastedilmiş olmaktadır.¹⁰⁹ İbn Abbas'tan da bu manayı teyit etmek üzere "Te'vilü'l-Ku'rân; onda va'd edilen dünyada ve ahirette olacak azâp" şeklinde bir izah nakledilmiştir.¹¹⁰

Burada bazı müfessirlerin âyet-i kerîmenin hemen başında geçen "بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ" ifadesini sonrasında ayırarak manasını, tefsirini, "te'vil ilmi"ni, Kur'ân'ın içerdiği sırları bilmeden yalanlamaları şeklinde anladıkları görülmektedir.¹¹¹ Hatta te'vil ilmine nazar etmenin gerekliliğinden dahi bahsedilmiştir.¹¹² Bize göre bu yaklaşımlarda mesleki eğilimlerin etkisi yanında te'vil kavramında gözlenen anlam değişmesinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Zira akabinde gelen "لَمَّا يَا تَهُم تَأْوِيلُهُ" ifadesinden âyet sonuna kadar devam eden ifadeler yalanladıkları şeylerin gelecekte başlarına gelmesi muhtemel cezalar olduğunu göstermektedir. Bir nevi gayba yönelik bu ilâhî ikaz ve tehditler, helak edilen önceki kavimlerden verilen örnekler kâfirlerce yalanlanmıştır. Onlar henüz gaybî haber düzeyinde dinledikleri bu bilgilerin gerçekliğini yaşayıp tecrübe etmedikleri için yalanlamışlardır. İbn Âşûr'un deyişiyle onlar işleri alışageldikleri duruma göre değerlendirdikleri için gâib olanları gözle gördüklerine kıyas etmişler ve te'vili gelmeden önce yalanlamışlardır.¹¹³ İşte te'vili gelince yani bu vaîdler hakikaten vuku bulunca gerçekliğini bileceklerdir ama iş işten geçmiş olacaktır. Taberî, Begavî (öl. 516/1117), İbn Atıyye (öl. 541/1147) bu siyak-sibak bütünlüğünü yakalayan müfessirlerden olmuştur. Özellikle de Begavî'nin "Onlar âkîbetlerinin neye varacağını bilemediler. Onlardan öncekiler de böyle yalanlamıştı. Bak o zâlimlerin helakle biten âkîbetleri nasıl olmuş!" şeklindeki ifadeleri bizce bu siyak-sibak ilişkisini en net şekilde yakalayan ender klasik tefsirlerden biridir.¹¹⁴

Kamer suresinde geçen "Yoksa onlar "Biz galip gelecek bir topluluğuz mu" diyorlar. O toplulukları hezimete uğrıtılacak ve arkalarına

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/93; Bağavî, 2/420; İbn Atıyye, 3/121.

¹¹⁰ Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 6/444.

¹¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/ 348; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 17/256; Kurtubî, *Câmi'u'l-ahkâm*, 8/345; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/60.

¹¹² Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/2.

¹¹³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11/172

¹¹⁴ Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 2/420.

dönüp kaçacaklar"¹¹⁵ âyetleri bağlamında Tâbiîn müfessirlerinden İkrime'den gelen bir rivayet bunu te'yîd etmektedir. Buna göre Bedir savaşının yapıldığı gün Ebû Cehil atını mahmuzlayarak ön saflara geçmiş ve şöyle demiştir: "Bugün Muhammed ve ashâbına karşı biz muzaffer olacağız." Bunun üzerine "سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ" âyeti nazil olmuştur. Bu âyet nazil olunca Hz. Ömer "Hangi grup hezimete uğrayacak?" diye sormuş ve Allah Resûlü'nü zırhını kuşanmış halde "سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ" derken görünce âyetinin te'vilini anlamıştır."¹¹⁶ Buna göre âyet Müslümanlara göre fiziken daha güçlü olan Mekkelilerin mağlup olacağını henüz vuku bulmadan önce bildirmiş ve bu gaybî haber Bedir savaşının yapıldığı gün gerçekleşmiştir. Yani dünyevi ceza ile âyetin te'vili tahakkuk etmiştir.

Sonuç

Te'vil kavramı gerek yalın halde gerekse izâfet terkipleri olarak Kur'an'da on yedi defa geçmektedir. Bu kullanımlarda kavram akıbet, sonuç, kapalı ve karmaşık rüyaların hakîkati, gizemli olayların iç yüzü, geleceğe dair vadedilen dünyevî ve uhrevî azapların tahakkuku, müteşâbih âyetlerin hakîkati gibi anlamlarda kullanılmıştır. Tefsîr, tebyîn, tafsîl kavramları te'vile yakın olarak düşünülse de te'vilin diğerlerine göre kendine özgü karakteristik yanları vardır.

Kavramın yalın olarak kullanıldığı yerlerde doğrudan lügat anlamı ile mutabık şekilde işlerin varacağı sonuç ve akıbet anlamında kullanıldığı görülmüştür.

"Rüyâların te'vili" terkibi Yûsuf kıssasında ayan-beyan rüyalardan daha çok kapalı ve hakikatte neye delalet ettiği bilinemeyecek rüyalar bağlamında, Yûsuf'a (a.s) özel olarak bahşedilen bir nübüvvet alâmeti ve mucizeye işaret etmektedir. Nitekim Yûsuf (a.s) ileri gelenlerin aciz kaldığı karmaşık rüyaların gerçek hayatta nasıl tahakkuk edeceğini haber vermiştir ve bu rüyalar o şekilde gerçekleşmiştir. Hz. Yûsuf'taki gayba yönelik bu meziyetin aslında vahye müstenit olduğu anlaşılmıştır. Öte

¹¹⁵ el-Kamer 54/44, 45.

¹¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/440; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/482; Nizâmeddîn el-Hasen b. Muhammed b. Huseyn en-Neysâbüri, *Garâibu'l-Kur'ân Ragâibü'l-furkân*, thk. Şeyh Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1416), 6: 222; Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.) 7/681.

yandan Hızır'ın gerçekleştirdiği üç ayrı gizemli olayın te'vili de vahye müstenittir. Yani gerek rüyanın te'vili ve gerekse Hızır'ın yaptıkları ve bunların te'vilinde, söz konusu kapalılığın vahye dayanılarak aşıldığını görmekteyiz. Çünkü Hızır da Hz. Mûsâ'yı doğal olarak itiraza sevk eden davranışları kendiliğinden yapmadığını ifade etmiştir.

Müteşâbihin te'vili meselesi ise tefsir tarihi boyunca müfessirleri meşgul etmiştir. Bu nedenle kavramın en kritik kullanımının bu terkipte ifadesini bulduğunu söylememiz mümkündür. Kur'ân ilgili âyet-i kerîmede muhkem ve müteşâbihin hangi âyetler olduğunu saymamış ve aynı zamanda da kalplerinde maraz olanları, müteşâbih âyetler üzerinden fitne çıkarmak isteyenleri de açık isimle zikretmeksizin mücmel bırakmıştır. Bu nedenle muhkem ve müteşâbihin kapsamına nelerin girdiği konusunda çok farklı görüşler serdedilmiştir. Kanaatimizce somut hadiseler üzerine indiği anlaşılan bu âyetin literal olduğu kadar sebab-i nüzul olgusu ile beraber düşünülmesi icap etmektedir. Buna göre Necran Hıristiyanları heyet halinde Medine'ye gelerek Hz. Peygamber (a.s) ile Hz. İsa hakkında tartışmışlardır. Onlar İsa'nın teslimin bir unsuru olarak ilah olduğunu beyan etmişler ve bu konuda "Allah'tan bir ruh ve kelime" olduğunu beyan eden ayetleri de iddialarına delil olarak kullanmışlardır. Âl-i İmrân sûresinin baştan seksen küsür âyetinin Necran heyetinin tartışmaları üzerine nâzil olduğuna itibar edilirse muhkem ve müteşâbihten maksadın ne olduğunu da bu bağlamda düşünmek gerekir. Bizde oluşan kanaate göre muhkem âyetler, Allah'ın varlığını, birliğini, eşi ve benzeri ve çocuğunun olmadığını hiçbir tereddüde açık kapı bırakmayacak kadar net ortaya koyan âyetlerdir. Kitabın aslı ve temelini teşkil eden böylesi saf bir tevhit inancı hulûl ve ittihâdî ön gören başka hiçbir inanca en küçük bir haklılık payı vermemektedir. Bununla beraber Kur'ân'da İsa'nın Allah'tan bir ruh olması gibi özellikle gayba taalluk eden bazı âyetler de vardır. Bu âyetler hakikat ve mahiyeti itibarıyla müteşâbihtirler. Muhkem âyetler tevhit inancını vâzih bir şekilde öğrettiği için bu tür müteşâbih âyetler üzerinden Allah'a insani özellikler atfetmek mümkün değildir. Bunların tam olarak te'vilini yani hakikatini ancak Allah bilir. Bu âyetleri teşbih ve tecsime araç kılmak ise fitne çıkarmaya eşdeğerdir. Müteşâbih âyetleri anlamı bilinemeyen âyetler olarak nitelemek ve anlaşılacak için geldiğini beyan eden ilahi beyanlar karşısında bir imtihan olarak değerlendirmek bizce pek isabetli bir görüş değildir. Müteşâbih ve te'vili

problemini anlam düzleminde değil de hakikat ve mahiyet yönünden değerlendirerek gayba bakan gerçek yönünü Allah'a havale etmek isabetli bir yaklaşımdır. Ruh, arş, kürsî gibi kavramları bu meyanda düşünmek gerekir.

Anlaşılmaktadır ki Kur'ân sonrası dönemde ise te'vil kavramı bir takım anlam değişimlerine uğramıştır. Kavram tedvin dönemiyle beraber tefsirle aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle de usul ilimleri içinde bu disiplinlere özgü olarak ayeti muhtemel manalarından birine hamletme şeklinde bir anlam kazanmıştır.

Kavramların zaman zaman anlam daralması, anlam genişlemesi hatta anlam kayması gibi değişimler geçirdiği semantik çalışmalarında dikkat çekilen bir husustur. Yapılan tespit ve izahlar dâhilinde te'vil kelimesinin Kur'ân çerçevesinde lügat anlamıyla ilişkisini bir şekilde koruduğu sonradan oluşan telakkiler üzere tefsir anlamında kullanılmadığı görülmüştür. Buna göre te'vilin, tefsire göre daha iddialı ve daha güçlü bir kavram olduğu söylenebilir. Te'vilin vahyi bilgiyle ilişkisi ve kesinliği oldukça belirgindir. Hal böyleyken tefsir peygambere, sahâbeye, tevil ise müfessirlerin içtihadına hamledilmiştir. Dolayısıyla sürekli tevilin meşruiyeti tartışılmıştır. Te'ville ilgili sonradan oluşan kabuller kendi tarihsel konjonktürleri ile yakından alakalıdır. Mâtürîdî tefsirin meşruiyetinin tartışıldığı bir zeminde tefsir ve te'vil ayrımına giderek tefsiri nüzul ortamına tanık olan sahabeye te'vili de ulemaya hasretmiştir. Böylece te'vilin Hz. Peygamberin yetki alanına girmek şeklinde düşünülemeyeceğini göstermek istemiştir. Taberî ise te'vili tefsir anlamında kullanmış ancak o da meşruiyet tartışmalarını te'vili kendi içinde kategorik bir ayrıma tabi tutarak aşma yolunu tercih etmiştir.

Tefsir ile te'vil arasındaki farka işaret eden kimi müellifler, tefsirin Kur'ân yorumlama ameliyesi olarak te'vile göre daha önce kullanıldığını ifade etmektedirler. Gerçekte ne Kur'ân'ın kendi kendini açıklamasına ne de Hz. Peygamberin (a.s) tefsire dair beyanlarına te'vil demenin geçerli bir yanı yoktur. Zira nüzul dönemini gören, bilen ve yaşayanlar için Kur'ân'ın kendisi bizzat tefsir niteliğinde olduğu için anlam ihtimallerinden ve bunlardan birini tercih etmekten bahsedilemez. Yine Peygamberin elçi olma sıfatıyla izahlarında muhtemel manalardan birini tercih etmesi

gibi bir durum da söz konusu olamaz. Hal böyleyken nüzul asrından uzaklaşılırdıkça çeşitli nedenlere bağlı olarak ayetlerden ne kastedildiği konusunda ihtilafların ya da anlam yönünden değişik vecihlerin arttığı bilinmektedir. Nüzul ortamının şahitleri için işkâl teşkil etmeyen hususlar sonrakiler için birden çok anlam ihtimalini beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Kur'ân'ı yorumlayan müfessire, belli yöntemler dâhilinde birçok yorum arasında en isabetlisini tercih ederek karşı karşıya kaldığı müşkülü aşma görevi te'vil olarak ifade edilmiştir. Ancak kavramın böyle bir anlam kazanması Kur'ân sonrası döneme tekâbü'l etmektedir.

Kaynakça

- Ahmed Abdulgaffâr. *en-Nassu'l-Kur'ânî beyne't-tefsîr ve't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'n-nahzati'l-arabiyye. h. 1451.
- Âlûsî, Şihâbeddîn Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu'l-meânî*. thk. Ali Abdu'l-Bârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, h.1415.
- Âmir, et-Tâhir. *et-Te'vîl inde'l-müfessirîn mine's-selef*. Beyrut: Dârubni Hazm, 2011.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Abdullah en-Nemr. 5 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1997.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, h. 1418.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahîh-i Buhârî*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cevzî, Cemâleddîn Ebü'l-ferec. Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-arabî, h. 1422.
- el-Belhî, Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs, h. 1423.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî ve diğerleri. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, h. 1420.

- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, 2002.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-husân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavvız-âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, h. 1418.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüğâ*, thk. Abdüsselâm Hârûn ve diğherleri. 8 Cilt. Mısır: ed-Dâru'l-Mısıriyye, 1964.
- Hâlidî, Salâh Abdulfettâh. *Hadîsü'l-Kur'ân ani't-tefsîr ve't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2018.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Suûd: Mek-tebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, h. 1419.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Garîbü'l-Kur'ân*. thk. Saîd el-Lihâm, b.y.: y.y. ts.
- İbn Kuteybe. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. Neşr: Ahmed Sakr. y.y: el-mektebetü'l-ilmîyye, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, h. 1414.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*. haz. Yûsuf Ali Tavîl. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2010.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed. *el-İklîl fi'l-müteşâbihî ve't-te'vîl*. Muhammed eş-Şîmî Şehhâte. İskenderiyye: Dâru'l-ıymân, ts.
- İsfehânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-kalem, 1997.
- İzutsu, Toshihiko Izutsu. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Kaya, Süleyman. "Vücûh ve Nezâir Kitapları Bağlamında Kur'an'da Te'vil Kavramı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/4 (2015), 922-945.

- Kazvîni, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed. *Mu'cemu makâyisü'l-lüğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, 6 Cilt. b.y: Dâru'l-fikr, 1979.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *Câmi'u'l-ahkâm*. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhîm Etfayyîş. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid ibn abdî'l-maksûd b. Abdirrahûm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Muhammed Hâdî Marife, *et-Te'vil fi muhtelefi'l-mezâhib ve'l-ârâ*. Tahrân: Nigâr, 2011.
- Muhammed Reşid b. Ali Rıza. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, 1995.
- Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Neysâbü'rî, Nizâmeddîn el-Hasen b. Muhammed b. Huseyn, *Garâibu'l-Kur'ân Ragâibü'l-furkân*, thk. Şeyh Zekeriyâ Umeyrât, 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1416.
- Öztürk, Mustafa. "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usulü"nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Bilimname XV*, 2008/2, 29-46.
- Râzî, Ebû Muhammed b. Abdullah Fahreddîn. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru't-türâsî'l-Arabî, h.1420.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed. thk. Yâsir b. İbrahim-Ganîm b. Abbas b. Ganîm. 6 Cilt. Riyâd: Dâru'l-vatan, 1997.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Bahru'l-ulûm*, 3 Cilt. b.y: y.y, ts.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürru'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 1974.
- Şaşa, Mehmet. *Kelâm'da Müteşâbihler-Haberî Sıfatlar Ekseninde Mukayeseli Bir İnceleme*, Ankara: Sonçağ, 2022.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ul-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*.

Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 3 Cilt. İstanbul:

Çağrı Yayınları, 1992.

Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt.

Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1998.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-*

tefsîr, 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, h. 1407.